

УДК 316.472.3

МАКАРОВА Ірина Вікторівна,

старш. викл. каф. укр. та інозем. мов ДРІДУ НАДУ

РОЗВИТОК ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Розглядається історичний розвиток явища «громадянського суспільства» та його зв'язок з державою та громадянином. Виділяються декілька етапів історичного розвитку громадянського суспільства та розглядається взаємодія державі, громадянина та громадянського суспільства на кожному з цих етапів.

Ключові слова: громадянське суспільство, формування громадянського суспільства, громадянин, суспільні відносини.

Макарова І. В. Развитие институтов гражданского общества: исторические аспекты

В данной статье рассматривается процесс исторического развития явления «гражданское общество» и его связь с государством и гражданином. Выделяется несколько этапов исторического развития гражданского общества и рассматривается взаимодействие государства, гражданина и гражданского общества на каждом из этих этапов.

Ключевые слова: гражданское общество, формирование гражданского общества, гражданин, общественные отношения.

Makarova I. V. Development of civil society institutions: historical aspects

The process of historical development of such a phenomenon as «civil society» is examined and connection of this phenomenon with a state and a citizen is considered. Several phases of the historical development of civil society are singled out and interaction of a state, citizen and civil society is considered at each of this stages.

Key words: civil society, civil society forming, citizen, social relations.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена неоднозначним і суперечливим характером глобальних змін сучасного світу, які ініціюють нові соціально-політичні, економічні та ідеологічні тенденції. Протягом останніх десятиріч інститути громадянського суспільства в різних масштабах і якостях переживають ряд стрімких і кардинальних змін, причому безпосередню трансформаційну підтримку глобалізаційного вектора на регіональному рівні здійснюють некомерційні недержавні організації, такі як Всесвітня торгова організація, Світовий банк, різні міжнародні наукові й добродійні фонди.

Однак поширення неоліберальних стратегій глобальної експансії не відбувається в соціальному і політико-правовому вакуумі. Більше того, зростає масова протидія їм, що видно на прикладі антиглобалістських рухів, які поступово відходять від колишніх екстремістських протестних орієнтацій, набуваючи організованості, послідовного характеру, що призводить до подальшої трансформації інституційної структури громадських суспільств і веде до нових розмежувань як усередині самих держав, так і між ними.

Оцінка аналогічних процесів в Україні з позиції формування розвиненого громадянського суспільства цілком актуальна й потрібна, у тому числі й у зв'язку з необхідністю їх осмислення в національно-державному і політико-правовому аспектах. Систематичне вивчення та впровадження позитивного досвіду інституціоналізації та регіоналізації громадянського суспільства, виявлення ефективних технологій формування його цінностей, вибір адекватних орієнтирів і програм реалізації загальногромадянської політики є найважливішою метою в ході реформування України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки проблеми становлення й розвитку громадянського суспільства стали більш активно вивчатися вченими різних галузей соціального знання. В Україні ця дискусія одержала новий стимул у зв'язку з проблемами зміцнення української державності й підвищення ролі правового регулювання, формування нового стилю відносин влади і суспільства. Багато дослідників у своїх працях приділяють значну увагу питанням формування й розвитку громадянського суспільства, взаємодії громадянського суспільства та чи то особи, чи то держави, чи то державних службовців (Д. Кімова, В. Братасюк, Т. Василевська, В. Годзенко, І. Жароїд, В. Князев, О. Мельников, Н. Нижник,

Т. Пахомова, С. Серьогін, Л. Сохань, В. Саламатов, П. Ситник, М. Ревуцький, М. Рудакевич, В. Токовенко, Є. Шаров та ін.). Специфічні деструктивні тенденції глобалізації загалом, у тому числі й стосовно громадянського суспільства, досліджували А. Дугін, К. Гаджієв, І. Іванов, Л. Шевцова, Л. Сєдов, Т. Бордачев, К. Бус, В. Федотова, М. Делягін, А. Володін, М. Ільїн, В. Лапкін, А. Панарін, І. Лукашук, Р. Яновський. Однак незважаючи на значну теоретико-методологічну розробленість категорії «громадянське суспільство», аналіз політико-правових форм його інституціоналізації в процесі глобалізації поки ще не став предметом окремого дослідження.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз історичного розвитку такого суспільного явища, як «громадянське суспільство», що, на думку авторів, може допомогти в більш чіткому розумінні самого цього поняття та його зв'язку з державою та громадянином.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство як історичний феномен, виражений у сукупності специфічних інститутів, виникло на певному етапі розвитку особистості й суспільства і пройшло ряд соціальних, політичних та ідеологічних трансформацій. Інституційного оформлення громадянське суспільство набуває ще в античні часи, і до сьогодні відбувається подальший розвиток і визрівання його інститутів, цінностей ідеологічних компонентів [5]. Передумовами формування громадянського суспільства можна вважати античні ідеї про непорушність та верховенство закону, про його божественний і справедливий зміст у ході регулювання суспільного життя, про необхідність відповідності закону праву.

Становлення та функціонування інститутів громадянського суспільства пов'язано з системою правління, режимом і політичною культурою. Найбільш зрілі форми громадянського суспільства історично зрослися з демократією, розуміння якої передбачає або народовладдя і здійснення повноти влади всім народом, або міру участі кожної людини і груп, що складають народ, у самоврядуванні.

Процес формування змісту даного поняття в період античності був тісно пов'язаний з морально-етичною оцінкою поведінки людини як громадянина, активного учасника інституційно-правових відносин. На античному етапі розвитку людства громадянське суспільство повністю ототожнювалося з державою. Таке положення тривало досить довго, що було обумовлено рівнем розвитку економічних і

соціально-політичних відносин: примітивні форми поділу праці, початковий етап розвитку товарно-грошових відносин, одержавлення суспільного життя, кастовий характер соціальної структури.

Наступний – римський етап становлення інститутів громадянського суспільства – був виділений тоді, коли специфічно громадянсько-інституціональний аспект політичної системи отримав самостійне існування, детермінуючи та змінюючи зміст поняття «громадянське суспільство» у контексті взаємозумовленості відносин економіки, суспільства й держави. Римське трактування поняття «громадянське суспільство» пов'язане з постаттю громадянина як самостійного соціального і політичного актора.

Таким чином, фундаментальні відмінності побудови державності в різних історичних і політичних умовах створили ґрунт для альтернативних підходів в оцінці інституційної ролі та функцій громадян. При цьому римське трактування громадянства робить акцент на цінностях свободи, ліберальності, толерантності, індивідуалізму і яскраво виражених особистих достоїнствах римських громадян, їх приязні один до іншого [3]. На відміну від римського, античне (надалі грецьке й слов'янське) розуміння громадянськості ґрунтувалося значною мірою на позаособистісних підставах і було пов'язане з певним місцем проживання – полісом, містом.

Середньовічний етап інституційного розвитку громадянського суспільства пов'язаний з поглибленням цієї опозиції за допомогою категоріального поділу цивілізованості та культури. У цей період громадянське суспільство визначається як стан цивілізованості і як наслідок процесу цивілізації. Унаслідок цього категорія «громадянське суспільство» набуває також додаткового політичного сенсу, вираженого в протиставленні західного типу державного управління східному деспотизму. При цьому термін «громадянське суспільство» набуває також економічного підґрунтя, оскільки «цивілізація» протиставляється таким суспільствам, у яких не було приватної власності, тобто варварським державам.

Цивілізаційна еволюція призвела до того, що стали трансформуватися й інститути громадянського суспільства в Європі. Полісні структури стали замінюватися різними спільнотами типу орденів, цехів, гільдій, комун тощо, які

виражають специфічні договірні відносини та ідею цивілізаційної єдності західно-християнського зразка.

Договірні відносини як генетичне джерело інституціоналізації громадянського суспільства особливо розвиваються в епоху феодалізму з його системою васалітету. Ідея вселенської християнської імперії з універсальними ознаками стандартів і норм спільного проживання передбачає принципи права в правах людини як необхідних для членів громадянського суспільства.

Інститути громадянського суспільства з переходом до наступного етапу своєї еволюції – модерну – змінювали старі типи спільнот, контрактів і універсальних норм, синтезуючи на їх базі нові. На цій основі чітко диференціюються дві сторони політичної системи: статус-стан (держава) і стихія самоорганізації та ініціативи громадянина. Договірна спільнота таких громадян стала набувати рис сучасного громадянського суспільства. Гнучка концептуалізація поняття «громадянське суспільство» спонукала до розвитку соціальних інститутів взаємодії і вдосконалення вміння жити в умовах одночасно закритих і відкритих спільнот, шукати засоби обернення конфліктів на благо [4].

Нові можливості взаємодії громадянських інститутів та політичної влади виникають зі створенням націй як відносно закритих територіальних структур Нового часу. Процес створення націй проходив у межах громадянського суспільства, держава стабілізувала процес трансформації патріархально-сімейних відносин у політично-правові. Тому клани і клієнти змінюють сучасні клуби, асоціації, товариства, громадські ініціативи, соціальні рухи (профспілки, корпорації тощо), лобістські організації, політичні рухи, партії, різноманіття яких стало показником зрілості громадянського суспільства.

У ході модерну формуються теорії індивідуалізму, прав особистості, лібералізму, підкреслюється розбіжність інтересів особистості й суспільства, суспільства й держави, піддаються сумніву ідея тотожності приватного та громадського, обґрунтовується думка про первинність суспільства щодо держави. Під впливом розвинутих теорій формується уявлення про громадянське суспільство і світ політики як самостійних інституційних підсистем соціуму.

Послідовний розвиток суспільних відносин зумовив і трансформацію поглядів учених про громадянське суспільство. На рубежі XVI – XVII ст. у роботах Н.

Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо вже мотивувалася відповідність громадянському суспільству не всіх, а лише прогресивних, на їх думку, форм державного устрою, заснованих на природно-правових, договірних засадах. Аналізуючи інституціоналізацію громадянського суспільства, мислителі модерну розуміють під ним громадський процес, який передбачає широку участь у вирішенні важливих для країни питань окремих громадян, груп інтересів, різних асоціацій і об'єднань.

За допомогою держави суспільство актуалізує себе, інституціоналізуючи та фіксує суспільні відносини. Народ, який є складовою суспільства, є сувереном, і тому держава не може повністю поглинути суспільство, а покликана захищати його. Функції держави, які зросли з часом, перешкоджають вільному волевиявленню громадян, тому розрізнення держави та громадянського суспільства перетворюється на аргумент проти статус-кво і переймається ідеями соціальної рівності, громадянських свобод і обмеженого конституційного уряду.

У системі соціальних зв'язків і відносин окремий індивід не втрачає своєї значущості. Суспільство є перш за все союзом особистостей, тому й форми суспільного життя залежать від якості складових його особистостей, їх волі й моральності. З цього випливає, що формування громадянського суспільства як необхідної умови припускає поширення ідеї індивідуальної свободи й юридичного захисту свободи індивіда, на чому фокусували увагу вже мислителі античності, чії ідеї плідно розроблялися в наступні епохи.

Сучасні трактування громадянського суспільства, що базуються в основному на європейській традиції, загострюють увагу на функціональній значущості інститутів громадянського суспільства, які відіграють базову роль у життєдіяльності людського соціуму, включаючи економіко-господарську, соціальну та духовну сфери суспільства. Політична ж підсистема суспільства являє собою механізм реалізації загальної волі й загального інтересу громадянського суспільства.

Вищевказані підсистеми суспільства детермінують одна одну, що означає, що політичні реформи повинні супроводжуватися відповідними перетвореннями в економічній і соціальній сферах. Звідси виникають труднощі великомасштабних змін в одночасному становленні демократії та ринкової економіки при слабовираженій трансформації соціальної сфери.

Усе різноманіття сучасних трактувань до розуміння громадянського суспільства проходило у два основних підходи: гетерогенний, який трактує його як комплекс суспільних відносин, що протиставлені державі, тобто як усе, що не є власне держава, влада, політика, бюрократія; екзистенційний, що представляє його як форму існування ринково-демократичних відносин.

Громадянське суспільство інституціоналізує переважно неполітичні відносини, представлені сукупністю всіх недержавних суспільних відносин і структур, що виражають цінності, інтереси та потреби повсякденної життєдіяльності людей. Відповідно громадянське суспільство являє собою особливу сферу соціуму, що протистоїть державі й одночасно нерозривно пов'язана з нею безліччю форм взаємодій; займаючи ніби проміжне положення між особистістю і державою, громадянське суспільство виконує функцію інтеграції громадських і приватних інтересів.

Становлення сучасної історичної форми громадянського суспільства відбувається в епоху промислової модернізації та переходу до капіталізму. Ця третя історична форма громадянського суспільства проходить у своєму розвитку три етапи, що відображають специфіку його суб'єктів і структур, а також характер його відносин з державою. На першому етапі громадянське суспільство стає сферою реалізації приватних інтересів людей, і саме в цій сфері воно переважно й реалізує свій потенціал. Це був період існування «класів у собі», які ще не усвідомлювали своїх інтересів і тому були не готові до солідарних дій. Це суспільство ще не мало скільки-небудь суттєвих важелів впливу на державу й залишалося переважно деполітизованим утворенням. Інститути громадянського суспільства, які співпрацюють з політичною сферою, наприклад, політичні партії, засоби масової інформації, також формуються і реалізуються в громадянському суспільстві.

Отже, громадянське суспільство складається з вільних особистостей, які реалізують свої економічні, професійні, культурні та інші інтереси через легальні автономні від держави організації та інститути, а також через організації, що взаємодіють у цих цілях з державою. Громадянське суспільство включає систему соціальних зв'язків, які формують і реалізують зазначені інтереси. Основою особистісної свободи громадянського суспільства мислителі вважали приватну

власність. Остання, створюючи чимало центрів економічної влади, виключає її централізацію однією особою, групою або партією і врівноважує владу держави [6].

Наявність альтернативних джерел засобів існування забезпечує свободу вибору в різних сферах суспільного життя. Тому розмежування власності і влади, економічної і політичної свободи можна вважати критерієм реального існування громадянського суспільства. Разом з тим, завдяки дії даної тенденції, індивідуалізм, який стверджує особисту свободу і приватну власність, є одним з теоретичних витоків концепції громадянського суспільства, одним зі стимулів суспільного розвитку і становлення демократії. Особистість не може бути вільною без свободи економічного вибору, який, у свою чергу, передбачає обмеження державного всевладдя в економічній сфері.

Якості громадянського суспільства закладені в будь-якій суспільній системі, але можуть мати різний ступінь розвитку. Так, на певному відрізку часу вони перебувають у зародковому стані, в умовах тоталітарної держави вони можуть бути тимчасово пригнічені, знаходяться в стані, так би мовити, стислої пружини, при яскраво вираженому класовому характері суспільного ладу вони дозуються і лише за умови досягнення соціальної рівноваги і в умовах демократичної правової державності розвиваються і стають переважаючими.

Наступний етап еволюції сучасного громадянського суспільства пов'язаний з періодом становлення системи демократичного капіталізму. Це був період пробудження класової свідомості й набуття відповідної ідентичності широкими верствами населення, а також їх активної боротьби за свої політичні і громадянські права. У цей період відбувається істотне ускладнення структури громадянського суспільства і розгортання потенціалу його ключового компоненту – вільної та відповідальної особистості. Усе більш істотну роль у межах цього етапу починають відігравати політичні партії, суспільні рухи і асоціації: їх боротьба за політичні й громадянські права широких верств населення поступово привела до демократизації держави, до розширення соціального простору вільної самореалізації індивідів.

Не менш значущі зміни відбулися в характері взаємовідносин основних структур громадянського суспільства: відбулося помітне ослаблення напруженості в міжгрупових відносинах. Матеріалізацією всіх цих змін стала створена після закінчення Другої світової війни система соціального партнерства між підприємцями

та найманими працівниками, принципи якої з часом були поширені й на відносини між іншими інститутами громадянського суспільства. З кількісним і якісним зростанням людських потреб відбувалося становлення не тільки економічної, але також політичної, соціальної і соціокультурної інфраструктур громадянського суспільства, знаходження ними своїх сучасних, розвинутих форм.

Нарешті в найбільш розвинених країнах світу в останні два – три десятиріччя громадянське суспільство зазнає настільки значних змін, що це дає підстави говорити про його перехід до третього етапу своєї еволюції. Облік громадянського суспільства все більшою мірою починає визначати його соціокультурна «іпостась», представлена різними за профілем і характером дій соціальними і соціокультурними асоціаціями. Громадянське суспільство стає свого роду «випробувальним полігоном» для найрізноманітніших цінностей, норм, стилів і способів життя, суспільних проєктів і практик; відбувається посилення взаємозалежності держави і громадянського суспільства. Саме на цьому етапі громадянське суспільство знаходить найбільш зрілі форми, а його інституціональна структура стає ніби самодостатньою, включаючи в себе асоціації, що представляють усі сфери соціуму й адекватно відображають систему потреб людини.

Формування ключової фігури сучасного громадянського суспільства вільного і відповідального громадянина, становлення його інституційних структур являє собою історичний процес, кожна стадія якого знаменувала важливий крок на шляху набуття індивідами нових прав і свобод, а також практичних навичок політичної і громадської участі [1]. У межах цього етапу еволюції сучасного громадянського суспільства відбувається своєрідне «народження» громадянина – останній починає усвідомлювати себе носієм невідчужуваних прав і свобод, членом певного політичного співтовариства, яке повинно стати їх гарантом. Найбільш актуальними для основної маси громадян на цьому етапі є їх соціально-економічні права. Крім того, більшість громадян переважно займає позицію спостерігачів стосовно держави, їх основні зусилля спрямовуються в русло боротьби за свої матеріальні інтереси. Однак поступове звільнення громадян з-під влади підданської ментальності, тим не менше, відбувається і закладає тим самим ґрунт для подальшого перенесення цивільних орієнтацій на державу та інститути самого громадянського суспільства.

У межах другого етапу еволюції сучасного громадянського суспільства громадянин – це вже людина, яка усвідомлює необхідність і виявляє готовність брати активну участь у політичному і громадському житті, що розглядає подібну участь як гарантію реалізації своїх прав і свобод. Появі такого громадянина сприяли не тільки інституційні, але і культурні, і соціально-психологічні передумови (формування у людей переконаності в тому, що найкращим засобом захисту своїх інтересів є їх спільні дії). Власне різні форми активності саме такого громадянина і сприяли набуттю громадянським суспільством своїх розвинених форм. У межах же третього етапу еволюції сучасного громадянського суспільства відбувається диверсифікація форм реалізації громадянської активності, спрямованих на ще більшу соціалізацію держави й перетворення її на інститут, що обслуговує суспільство. Закономірним результатом такої активності стає, з одного боку, зростання відповідальності держави за добробут своїх громадян, а з іншого – зростання відповідальності самих громадян як за якість виконання державою своїх функцій, так і за реалізацію власних автономних ініціатив. Тому аж ніяк не випадково в найбільш розвинених країнах значно поширились комунітарні ідеї та практики, метою яких є синтез свободи й відповідальності індивіда, подолання загрози соціального егоїзму й атомізації [2].

Висновки. Таким чином, громадянське суспільство – це системний елемент єдиної метасистеми (соціуму). Це та частина суспільства, яка взята ніби поза політичної влади і яка включає в себе переважно неполітичні відносини: сукупність усіх недержавних суспільних відносин і інститутів, що виражає цінності, інтереси і потреби людей. Можливість висловити різноманітні інтереси особистості крім держави та інституту бюрократії – одна з головних ознак громадянського суспільства. Воно стоїть на захисті приватних інтересів: гарантує недоторканність приватного життя.

Список використаних джерел

1. **Гайда А. В.** Гражданское общество : монография / А. В. Гайда. – Екатеринбург : Изд-во УрО РАН, 1994. – 289 с.
2. **Галкин А. А.** Обновление и стабильность в современном обществе : монография / А. А. Галкин. – М. : Весь мир, 2000. – 363 с.

3. **Ильин В. В.** Философия власти : монография / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 271 с.
4. **Костюк К.** Понятие политического в истории мысли и современной науке / К. Костюк // Соц.-гуманит. знания. – 1999. – № 3. – С. 58 – 71.
5. **Слесарева Г. Ф.** Гражданское общество в истории политической мысли Европы (от античности до первой трети XIX века) / Г. Ф. Слесарева // Методика. – 2000. – № 10. – С. 13.
6. **Смольков В.** Гражданское общество и пути его формирования : монография / В. Смольков. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – 122 с.